

משה חלמיש

סדר יומו של מקובל

הסדרה לחקר ספרות הקבלה והחסידות: מקורות ומחקרים

עורך הסדרה:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' משה חלמיש
פרופ' חניכה פדיה

משה חלמיש

סדר יומו של מקובל

הוצאת אֶדְרָא, תל אביב

Moshe Halamish
The Daily Life Routine of the Kabbalist

מסת"ב: 978-965-92711-3-9 ISBN

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשע"ט – 2019

© Copyright 2019 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

עיצוב עטיפה: דפנא לוי

סידור, עימוד, לוחות והדפסה:

א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

7..... פתח דבר

פרק ראשון: סדר יום

11.....	א. מבוא
22.....	ב. הלכה למעשה
34.....	ג. חצות לילה
38.....	ד. הליכות הבוקר
46.....	ה. ציצית ותפילין
56.....	ו. לאחר התפילה
64.....	ז. בהמשך היום
81.....	ח. ערכי מוסר
93.....	ט. הליכות שבת
108.....	י. חודש ומועד

פרק שני: בית הכנסת

143.....	א. מעלת בית הכנסת וייחודו
155.....	ב. גוף המתפלל ותנוחותיו
171.....	ג. אל בית הכנסת
178.....	ד. שליח ציבור
182.....	ה. בבית הכנסת
194.....	ו. קדיש
198.....	ז. דילוג
200.....	ח. קריאת התורה
210.....	ט. אחרי התפילה
210.....	י. חוץ

פרק שלישי: מנהגים ונוסחאות בלשון התפילה

211.....	א. שחרית
283.....	ב. מנחה
286.....	ג. ערבית
289.....	ד. לילה

293	ה. ליל שישי ושבת
307	ו. ראש חודש וברכת הלבנה
310	ז. מועדים לשמחה

פרק רביעי: אכילה

341	א. מבוא
342	ב. מעמדה של האכילה
344	ג. היחס אל האכילה
348	ד. קדושת השולחן
351	ה. נטילת ידיים
353	ו. גבולות המאכל
356	ז. בשר וחלב
357	ח. מים אחרונים
359	ט. ברכת המזון
364	י. שבת

פרק חמישי: מעגל המשפחה

367	א. איש ואשתו
370	ב. חתן וכלה
375	ג. נידה
377	ד. לידה וברית מילה
381	ה. תאריכים מיוחדים
383	ו. מוות ואבל
393	ז. מעשים טובים
394	ח. שונות

397	קיצורים ביבליוגרפיים
397	ספרות מקור
399	ספרות מחקר

403	מפתחות
403	מפתח נושאים
408	מפתח ספרים
419	מפתח אישים

פתח דבר

בחיבור זה אני מבקש לתאר בקצרה – יחסית למאמרים נרחבים שפורסמו בחיבורי הקודמים על יחסי קבלה ותפילה – את סדר יומו של המקובל, בלא להיכנס לעולמו המדיטיטיבי (ייחודים, כוונות, צירופים, שמות וכו') או החווייתי (גילוי אליהו, מגיד, נמנום, אקסטזה וכו').¹ סדר יומו של מקובל הוא בעצם פיקציה, כי אין ה'יום' ואין ה'מקובל' מוגדרים ספציפית. כלומר, סדר היום מתייחס לכלל הפעולות והמחזלים העשויים להתחולל מדי יום במהלך יומו של המקובל האנונימי. לפיכך יבוא התיאור באמצעות חמישה תחומים: א) סדר יום, דהיינו מהלך יומי שוטף, ובכללו הנהגות בסיסיות – בחיים, במוסר ובמסגרת התפילה – שמקורן בספרות הקבלית; ב) בית הכנסת – התופס מקום חשוב בעולמו הדתי של האדם – ואיפיוניו; ג) מערכת התפילה;² דהיינו נוסחאות תפילה שנבעו מבית מדרשה של הספרות הקבלית,³ ובכלל זה תפילות בעלות צביון קבלי שאף נתפשטו בציבור. הצגת מהלכן תהיה לפי סדר תפילות היום והמועדים; ד) עניינים הקשורים במעשה יומיומי-גשמי מובהק כמו אכילה; ה) החיים במסגרת המעגל המשפחתי.

בתחום השלישי לא נתכוונתי לבאר באופן שוטף את מילות התפילה

1 'נקודת-המוקד של כל אקטיביום דתי', כלשונה של רבקה ש"ץ-אופנהיימר, החסידות כמיסטיקה, תשכ"ח, עמ' 78.

2 ובלשונו של ר' שמואל ויטאל: 'יש כמה שינויים בתפילות – אם בסדר התפלה ובסדר המזמורים ואם במנין התיבות ואם במנין האותיות כאשר נתבאר מקצתם בס' הזוהר [ובחיבורים קבליים אחרים] ... ולא חש [האר"י] לדברי הפשטנים בזה'. ראה שו"ת באר מים חיים, תל-אביב תשכ"ו, נג ע"א. וראה גם מ' בניהו, 'ר' חיים ויטאל בירושלים', קובץ ירושלים, בעריכת י' גלים ועוד, ירושלים תשל"ז, עמ' 170-171. ועם שהמצע למקובל הוא סידור התפילה הקונבנציונלי, אבל כל בר-בירב יודע שאין נוסח אחד ואחיד מחייב. לפיכך אין מניעה לבנות מעל הסידור הממוצע, שבעצם ברובו הוא משותף, קומה הצופה בתמליל הפשטני מפרספקטיבה היונקת מתאולוגיה או אידאולוגיה קבלית.

על פי המקובלים,³ ובוודאי לא את עולם הכוונות שלהם. כבר הקדימני ר' ישעיה הלוי הורוויץ באומרו: 'סודות הברכות וק"ש ותפילה של חול ור"ח ושבת וימים נוראים הם מים שאין להם סוף, ומי יכול לבארם'.⁴ אף עמדו לנגד עיני דברי רבינו בחיי בן אשר, שיש ברכות רבות 'שיש בהם פרטים רבים שהנחתים ולא כתבתים. אם באתי לכתוב הפרטים יארך הספר, ואני איני מכוין אלא לדבר בקצרה בכללים ידועים, ויבין המבין הפרטים מתוכם'.⁵ בקשתי צנועה אפוא: להצביע על ייחוד הגות ונוהג שיצאו מבית-מדורשם של המקובלים – בין אם מדובר בשאלה של נוסח או בליווי טקסי כלשהו או בהצגת הניחוח הקבלי, ושוב, בלא מערכת הכוונות.

מן הדברים המייחדים את המקובל הוא החובה ליתן דעתו על כל פרט. למשל, 'שלא ייכנס בקיום המצוה בפתע פתאום, שאין דעתו עדיין מיושבת עליו להתבונן במה שהוא עושה, אלא יזמין עצמו לְדַבֵּר ויכין לבו במתון ... ואז יתבונן מה הוא הולך לעשות, ולפני מי הוא הולך לעשות ... ויקבע בלבו הכוונה האמתית הרצויה'.⁶ ולכך נתכוון בעל חמדת ימים בהטיפו לקוראיו: 'וכבר כתבנו זה פעמים שעיךר האהבה והיראה הוא בלב ובכוונה שלימה, ולא באמור הדברים בפיו ובשפתיו, ולבו רחוק מהם'.⁷ אף בכך מתבטא חידושה של הקבלה כאשר פעמים רבות אינה אלא נזקקת להלכה, להנחיה, למנהג או למאמר קדום, ומטביעה בו את חותמה.⁸ פעמים שחותם קבלי זה הוא נשמת אפו של הנוהג המגובש וסם החיים שבו, ואשר מכוחו הוא ממשיך להתקיים. ואף כאן, כאמור, נמנעתי מלהיכנס לעומק שורותיו של הפרד"ס. אולם רשמתי בפרק הראשון את הצד הטקסי יותר המלווה את התפילה, בעוד שבפרק השלישי נידון תמליל התפילה עצמה. למעשה, לא אחת שני האספקטים פתוחים זה בזה וקשה להכריע לצד זה או לצד חבירו. פלוני יגלה פנים לכאן, ועמיתו

3 במידה רבה נהג כך רימור, ספר, בהקשר לאר"י. כך גם הרב יעקב משה הלל במאמרים מפורזים.

4 של"ה, מסכת תמיד, רנט ע"ב [=ח"ב, פו ע"ב].

5 שלחן של ארבע, כתבי רבינו בחיי, מהד' שעוועל, כרך ד, תשל"ל, עמ' תסח.

6 רמח"ל, מסלת ישראל, פרק יז.

7 חמדת ימים, מועדים, מה ע"ד.

8 'אוצר בלום של ערכי היהדות כולה', כלשונו של תשבי, זוהר, א, עמ' 23.

– לכאן. ועוד, פעמים שאפשר להתבונן בכמה אספקטים שונים. דברים כלליים הנוגעים למהות התפילה, מבִּעֵיה ותנאיה, יובאו ברצות ה' בכרך נפרד.

מטבע הדברים לא יבוא כאן דיון מחקרי מרוכז, אלא היפוכו של דבר, דהיינו, הצגה רצופה של תכנים והנחיות בהתאם לסדר כרונולוגי – של מהלך היום, של סדר התפילה, של מעגל החיים וכן הלאה. לכן, החיבור הנוכחי בנוי, ברובו, כמצרף של מקורות קבליים, ובכללם חסידי אשכנז, המדברים בעד עצמם. ממילא הוא הופך לאוצר־זוטא של מובאות (שהרי לא יכולנו להביא את כל מראי־המקומות) הבנוי על רצף כרונולוגי. לפעמים נצרף מחקר קצר לשם בירור או תיעוד נוסף. בעיקרו של דבר לא נעסוק בגלגול ההיסטורי אלא ביישום המעשי. ברם, בשום פנים אין בכוונת הספר לקבוע הוראות הלכתיות למעשה (כביכול, מעין שולחן ערוך מחייב)!

ירושלים עיה"ק
אדר א' תשע"ט

פרק ראשון

סדר יום

א. מבוא

תשומת לב רבה להתנהגות היומיומית המלאה של הפרט ניתנה בספרות הקבלית בעיקר למן המאה השש-עשרה.¹ עדות חיה הן החבורות המרובות שפעלו בצפת במאה הט"ז.² דוגמה לתובנה זו ישמשו דבריו של ר' משה בן מכיר בהקדמתו לספרו, שכותרו מעיד על טיבו, **סדר היום**, ויניציאה שנ"ט: 'ועל כן צריך כל אדם להשתדל על הימים ועל הלילות ועל העתות ועל השעות שלא לאבד אפי' [לו] א[חת] מהם בהבלי העולם וחמדותיו, ומעת אשר קם בבקר ממטתו עד שכבו בערב על מטתו שיראה ויבין ... בימיו ובלילותיו בשבתות ובמועדי[ם], סדר כל השנה, בשבתו בבית ובלכתו בדרך בשכבו ובקומו'.³

- 1 וראה מ' חלמיש, 'ספרות מוסר קבלית לפני הגירוש מספרד ולאחריו: לגלגולם של ערכים', **חברה ותרבות**, בעריכת מ' אביטבול ואחרים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 165-185; מ' פכטר, ראשית צמיחתה של ספרות המוסר הקבלית בצפת במאה השש עשרה, **תרבות והיסטוריה**, בעריכת יוסף דן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 77-94; Patrick B. Koch, *Human Self-Perfection*, Los Angeles, 2015.
- 2 כדאי לציין גם את עדותו של השל"ה: 'שמעתי, מעשה היה בחבורת חסידים שנתחברו יחד בתמימות ובחסידות קדושה, והיו עשרה ביחד, עדת ה' עדה שלימה, והוסיפו בכל יום ובכל לילה קדושה בלי שיעור בתורה ובמצות ובחסידות, ונצטרפו יחד לכרות ברית חדשה עם ה' אלהינו וכו' (מסכת יומא, עמוד התשובה, רמב ע"ב [=ב, עג ע"ד]). מעניין מאוד היכן ועד מתי פעלה חבורה זו. (השל"ה נפטר בערך בשנת שפ"ט/1629). ראוי להזכיר שהשל"ה עצמו עודד הצטרפות לחבורות. ראה להלן הפניה 485. ראה גם **אור הישר**, אמשטרדם תס"ט, כג ע"ג, אות צד.
- 3 וראה רמ"ק, **תומר דבורה**, פרק עשירי; רח"ו, **שערי קדושה**, חלק א שער ו (וואת לאחר שבשעה ה' מנה רשימה מפורטת של מידות שליליות וחיוניות); ועוד. לאחרונה ראה גם **ספראי**, עבודה, עמ' 78-85.

ועם זאת יש לזכור את המורכבות הקוסמית, שבה אדם נמצא באינטראקציה מתמדת עם מהויות שונות: 'וכל אחד ואחד במדרגתו כנוכח. ובכל תפילות התחוננים מעלים מיין נוקבין, וכפי כונתם ומעשיהם בעת ההיא, כך גודל תיקונם להעלות ניצוצות רבים דמיין נוקבין, אם בכמות ואם באיכות. ובכל יום מעלים ניצוצות חדשות מחדש. וזהו גודל מצות התפילות והמצות. ואין כל האנשים שוים, כי כל אחד מעלה כפי בחינתו הראויה אליו, ולכן הכל צריכים לזה. ולא יוכל אחד מישראל לעשות מה שיעשה חברו. והבן זה היטב מאד'.⁴ ואם כאן ניתנה תשומת הלב למגוון האנושי הרי בדומה לכך אין כל שעה דומה לחברתה. וכך כתב רח"ו:

'ענין הק"ש והתפילה שמתפללין בכל יום תמיד ג"פ [=ג' פעמים], ערב ובקר וצהריים, בחול ובשבת ויו"ט, דע לך כי יש הפרש ושינוי גדול בין התפילות ... ואין לך שום תפלה מיום שנברא העולם ע"ס [=עד סוף] העולם שתדמה לחברתה כלל ועיקר ... לפי שתכלית מצות התפלה היא לברר הבריורין של השבע[ה] מלכי אדום שמתו, ובכל יום ויום ובכל תפלה ותפלה מתבררים ברורי ניצוצות חדשות שלא נתבררו מעולם עד העת ההיא'.⁵

ובלשון קצרה המאחדת אדם וזמן: 'שאין לך יום שאינו דומה לחברו

4 **מבוא שערים**, שער ב, חלק ג, פרק ט, תל-אביב תשכ"א, עמ' פח. וכן בהקדמת רחובות הנהר, ג ע"ג. כיוצא בכך, 'אין לך אדם שאין לו יום א[חד] קבוע בשבוע ויום א[חד] קבוע בחודש ואותו היום יפה לו לכל דבריו, כי מזלו באותו יום כפי שורש נשמתו, ובאותו היום אין לו פחד מושם דבר רע' (פתורא דאבא, ח"ג, סי' כג). ובהתאם, 'כפי התחלקות הנשמות לדין ולחסד ולרחמים כך הטיות דעתם בדיני התורה ... כי לכל נשמה יש שורש, וכפי השורש מכריע הלכה ... והכל אמת, וכל אחד עושה כפי שורש נשמתו' (זר זהב על שולחן הטהור, סימן ס"ק א). על ייחודו של הפרט ראה מ' חלמיש, 'ייחודם של כל אחד, מצוה אחת ואות אחת', דעת, 71 (תשע"א), עמ' 25-52. יש להניח שבעקבות העקרון האמור קיימת חירות אישית בהקשרים שונים, כפי שנראה במהלך ספר זה. גם ידוע המעשה ברועה עם-הארץ, בספר חסידים, סי' ד-ו.

5 **שער הכוונות**, סדר שבת, נט ע"א; נגיד ומצוה, עמ' לט. וראה חלמיש, הריטואל, עמ' 141-142. ר' אהרן ברכיה ממודנה הביע רעיון זה וגם צייטט מתוכחתו של רבינו בחיי אבן פקודה: 'דע כי תמול לעד לא ישוב, שבכל עת וזמן ורגע אור חדש יגיה בעולם' וכו'. ראה אשמורת הבוקר, הערה, מנטובה שפ"ד, רנב ע"א, ונדפס גם בסוף דרשות מעבר יבק, תשס"א, עמ' קנא. וכך לפי הגר"א: 'בכל דור ודור שולט מדה אחרת (ממדותיו של הקב"ה שמנהיג בהן עולמו) שמזה משתנה הטבעים. וכל מעשי הדור הנהגותיהם ופרנסיהם הכל הוא לפי המדה ההיא' (אבן שלמה, ווילנא תרל"ג, עמ' 65).

ואין צדיק דומה לחברו, ואין בריה דומה לחברתה, וכל הנבראים לצורך גבוה.⁶ ובקצת הרחבה: 'לא כל בני האדם שוים, ולא כל המעשים שוים ... וימצאו שני בני אדם, על שלחן אחד ידברו יאכלו וישתו, ותולדות מעשי האחד יתעלו עד רום שמי השמים, ותולדות מעשי האחר לא יתעלו ולא קרוב להם'.⁷

זהו אפוא אחד מיסודות הקבלה: העקרון התאורגי. דהיינו, כל מעשה, או מחדל,⁸ של אדם נותן אותותיו בעולמות עליונים. וכך הביע זאת החיד"א במודעות רבה: 'כל תופסי התורה ישגיחו ויתבוננו ללמוד תורה לשמה דוקא ... זה כל פרי הלמוד בתורה לעשות נ"ד [=נחת רוח] ליוצרו דוקא, וזהו לשמה, שלא יהיה לו פניה אחרת, לא מפני הכבוד ולא מפני הממון ולא משום צד ואופן שבעולם כלל, אלא לתקן שרש לימוד התורה במקום עליון וליחד הדודים. ויחשוב כי יש סודות עליונים בכל לימוד, ודרך כלל הוא מכוין לקיים מצות הבורא יתב' דוקא'.⁹

אף הניתוח האנטומי המפורט של אברי גוף האדם מלמד על יחס מאגי, ולפחות תאורגי, שבאמצעותו אפשרית השפעת האדם על כוחות או ישויות עליונים. הרעיון בולט בעיקר כאשר מציגים את האדם והאלוהות כמחזיקים, כביכול, בשני קצות חבל.¹⁰ ואז גם אפשר לחשוב ברצינות על מצב 'שנהנה הקב"ה עד מאד משירין ותשבחין של בני אדם'.¹¹ לפיכך,

6 עץ חיים, שער ג פרק ב.

7 רמח"ל, דעת תבונות, בני-ברק תשמ"ג, עמ' קח-קט.

8 וכדברי השל"ה: 'אפילו מי שנאנס לעשות איסור, צריך טבילה'. ובדומה לו רמ"ע מפאנו, כנפי יונה, ח"ב, ריש סי' קיא. ראה דיונו של 'סילמן, בין 'ללכת בדרכיו' ו'לשמע בקלו', אלון שבות תשע"ב, עמ' 168. ובעצם כך היא גם תפיסת הגמול כ'דבר טבעי ממש ... כמו שטבע האש לחמם וטבע המים להרטיב והלחם להשביע, כך טבע כל מצוה ומצוה לעשות אותם הטובות שנאמרו בה או אותן העונשים שנאמרו בבטולה' (פירוש רקנטי לשמות כט א, נא סע"ב). ראה גם של"ה, יב ע"א [=ט ע"ד], טו ע"א – יז ע"א [=יא ע"ג – יג ע"א].

9 צפורן שמיר, סי' ד אות מח.

10 ראשית חכמה, שער היראה, פרק יד, מא ע"ד; שם, שער האהבה, פרק ג, נו ע"א. ראה גם להלן, תחילת הפרק הרביעי. ר' משה חאגיז הוסיף לכך את משל הפעמון (חאגיז, משנת, כד ע"ג). וראה גם שושן סודות, עה ע"א. על החבל ראה גם מ' אידל, קבלה וארוס, תש"ע, עמ' 287 והערה 76. ויושם לב ללשונו של די-יודאש: 'הנשמה נשארה בשרשה שם' (ראשית חכמה, שער האהבה, פרק ג, נו ע"ד, נו ע"א).

11 ר' יחיאל מיכל עפשטיין, סדר תפלה ודרך ישרה, נירנברג תקס"ח, ו ע"א. נוסחו הרחב יובא להלן, פרק שלישי הפניה 12.

בקצרה, 'בכל דבור יכוין למוצא שפתיו שיש בהם עולמות נשמות אלהות, ויכלול נשמתו עמהם וימשוך הארה עצומה ודביקות באור א"ס. כל אחד לפי מעשיו ומדריגתו כך טועם מאור עליון, וכך נמשך על האותיות שמדבר'.¹²

פעילות האדם מכוונת אפוא כלפי מעלה, לשם 'תיקון', או לשם 'יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה', ובאופן מקביל 'נמשך על' ישות תחתונה. כלומר, בכל פעילות יש דו-פנים. עם זאת, אדם נתון באזיקי המערכת שהוא מפעיל אותה. למשל, 'האדם צריך לקיים מצות העונה בימי עיבור ובימי היניקה כי גם למעלה יש זיווג תדיר אפי[לו] באלו הזמנים'.¹³ כיצא בכך, יום שבת, שבו אין שלטון לכוחות הרע, הרי אמירות או פעולות שונות בעולם האנושי מנותבות לפי עקרון זה, שהוא שונה מימות החול. במאמר מוסגר אציין דוגמא קרובה של מחשבה, שלא מתחום הקבלה, שאף היא רואה את התפילה כמוסד מכונן של התרוממות רוח, אך זו נשארת בגבולות האדם התחתון. 'אין תפלת החסיד דבר שבמנהג או שבהרגל, כשירת הזורזר והתוכי, אלא כל מלה מחשבה עמה וכוונה בה. בדרך זו תהיה שעת התפלה לחסיד כגרעין הזמן ופריו, ושאר השעות תהיינה לו כדרכים המוליכות אל שעה זו, שלבואה הוא מצפה, כי על ידה הוא מדמה אל העצמים הרוחניים ומתרחק מן הבהמיים'.¹⁴ האינדיבידום במרכז. לעומתו נמצא את עמדת הרב קוק, הקרובה לחשיבה הקבלית: 'התפלה היא מלמטה למעלה. כיצד? מתוך אותו המעין המלא קדושה טבעית שבלבנו הרינו דולים מוציאים את הרגשותיו העדינות מן הכח אל הפעל מכוונים לרוממן ולשגבן לטהרן ולקדשן בקדושת הטהרה העליונה ... וכשאנו עולים עולים עמנו כל שרשי הויתינו ... אל המהותיות הפרטית שלנו, והכל מתברך, הכל מתעלה, הכל מתקדש ומתרומם'.¹⁵

12 שלחן הטהור, זר זהב, סי' צח, ח"א, עמ' קכה. למשמעויות המילה 'נמשך' ראה אידל, החסידות, מפתח, ע' המשכה, עמ' 454-455; אפטרמן, כוונת, עמ' 104-106. באשר לחליפות הזמן והאדם מעניין לציין כי כאשר ר' יוסף חיים נשאל אם מותר לכנות אדם 'בעל החוסם', השיב: 'עניינים כאלה הם נידונים לפי הזמן ולפי דעתן של בני אדם' (שו"ת תורה לשמה, סי' תכא).

13 ספר כוונת. ראה בניהו, תולדות, עמ' 311.

14 ריה"ל, ספר הכוזרי, מאמר שלישי אות ה.

15 עולת ראייה, עניני תפלה, ירושלם תרצ"ט, עמ' יט.

ועם שתפילה כזו גורמת ממילא 'הטבה המוסרית של האדם',¹⁶ כנפיה מוטות במרחב האופקי והאנכי.

ונקודה ייחודית נוספת למחשבה הקבלית. בעולם ההלכה מקור התורה הוא, כמובן, אלוהי, אך לאחר מתן התורה לעם – 'לא בשמים היא'. ולמשל, הקב"ה ובית דינו מטים אוזן לפסיקת בית הדין האנושי בדבר קביעת מועד ראש השנה. וכזכור, במעשה תנורו של עכנאי חי"ך הקב"ה ואמר 'נצחוני בני' (בבא מציעא נט ע"ב). אך בעולם הקבלי, התורה אינה חדלה מהיות נעוצה במהות האלוהית. ולמשל, ספר תורה (שהוא מייצג את האלוהות מְעַבֵּר לייצוג סמלני) שיש בו אות אחת פגומה הוא פסול משום שהאינסוף אינו יכול להיות פגום או חסר משהו.¹⁷ כמו כן, 'אסיר ליה למאן דקרי באורייתא למפסק פרשתא',¹⁸ כי התורה היא גוף שלם כמו נותנה. וכן, משמעות הביטוי 'תורת ה' אינה בלבד שהתורה ירדה מן השמים, אלא היא תורה המביעה ומשקפת את האלוהות באופן מתמיד. 'תבין כי התורה היא כמו פירוש לשם יק"ק [=הוי"ה] יתברך. ותבין סוד תורת ה'".¹⁹ 'התורה היא שמו של הקב"ה',²⁰ ושם, כידוע, הוא דבר המגלה את זהותה הייחודית של ישות כלשהי. הזיקה לעולם העליון היא, כביכול, בתנועה מתמדת, 'פרפטואום מובילֵה'. ולא זו בלבד, אלא ש'הקב"ה הוא עושה כל המצות'.²¹ כלומר, חפיפה מתמדת. אחת המסקנות

16 שם, עמ' רסא.

17 גישה דומה נאמרה באשר למצוות: 'ראוי שתדע כי המצות הם קשר אחד, אי אפשר להיות האחת בלתי האחרת, כדמות בגד הנארג, שכל חוט וחוט דבוק בחבירו ועוזר בקיומו ... ולכן כל הנמצאות כולן קשורים זה בזה ועוזרים זה לזה' (שושן סודות, עה ע"ב. והובא גם בהקדמת ספר חרדים, וכן בהגה"ה, של"ה, ח"ג, א ע"ב).

18 זוהר, ח"ב רו ע"ב [=אסור לו למי שקורא בתורה להפסיק הפרשה].

19 שערי אורה, פרק ה, מז ע"ב. וראה שלום, פרקי, עמ' 45-47. ועוד שם: 'הקב"ה תורתו בו, ובו תורתו'. תפיסה קרובה מתבטאת בפירוש הדרשני לפסוק 'תורת ה' תמימה', דהיינו: 'שעדיין לא נגע שום אדם אפילו בקצהו' (ר' מנחם מנדל מפרמישלן, יושר דברי אמת, מונקאטש תרס"ה, יב ע"ג); או: 'שהיא תמימה עדיין, שעדיין לא השיגו ממנה כלום' (לקוטי מוהר"ן, תורה מט, נח ע"ג). ראה גם ר' מנחם נחום מטשערנאביל, מאור עינים, פר' חקת, ירושלים תשכ"ו, קסא ע"א; חלמיש, מבוא, עמ' 170-171.

20 פירוש האגדות לר' עזרא מגרונה. ראה י' תשבי, פירוש האגדות לרבי עזריאל, ירושלים תש"ה, עמ' 76. ראה גם זוהר, ח"ג לו ע"א, ח"ב קכד ע"א.

21 טעמי המצות לר' יוסף הבא משושן הבירה, מהדורת M. Meyer, 1974. מצות עשה, מצוה ח. ולפיכך ר' חיים מצאנו מדגיש כי 'לכאורה בדינים בין אדם לחבירו הוא רק מצות שכלות

תהא שהלכות אינן תלויות-זמן, ולכן, למשל, רעיון מלח סדומית נוהג גם כיום. גם אין ההלכות תלויות-הקשר, ולכן, למשל, גם אם כל המתפללים יודעים להתפלל – חובה להעמיד שליח-ציבור; וכיוצא בכך, גם סומא חייב להתפלל בבית כנסת שיש בו י"ב חלונות (בכל אלה נדון בהמשך). אפשר להבין עקרון זה מנקודת מבט נוספת: הברכה 'נותן התורה', בלשון הווה תמידי, משמעה שמתן תורה אינו חדל לעולם (יש שפירשו כך את 'ולא יסף', בדבר' ה יח), ובמיוחד לנוכח האנשים והזמנים המשתנים, כדלעיל (עמ' 12). לפיכך אפשר להכיל הלכות הנראות סותרות את קודמותיהן.²² הקבלה מתרגמת את נוכחותו המתמדת של הקב"ה לשפת אוצר המעשים היומיומיים שיש עמהם משמעות, בחינת 'נעשה ונשמע' כמציאות ברוֹמנית, היינו מעשה שיש בו שמיעה שפירושה הבנה והתבוננות. הקול האלוהי גנוז בתוך המעשה האנושי.

זיקה זו מתבטאת גם בקשר הנצחי בין נפש האדם ומקורה. זו מופיעה, למשל, בשבת כאשר הנפש היתירה שמחה כפי התנוצצותה, כל אחת 'כפי מקורה בעולם העליון'.²³

וברמה היותר גבוהה, לפני מתן תורה: 'התבונן על הסוד הגדול שאגלה לך במאמר רבותיו ז"ל, האבות מתו בנשיקה, כי כשהיו החסידים ואנשי מעשה מתבודדים ועוסקים בסודות העליונים היו מדמים בכח ציור מחשבותם כאלו הדברים [האלוהיים] חקוקים לפניהם [באופן פיזי] ... כי המחשבה הדבקה היא המקור והבריכה והמבוע אשר לא יפסק'.²⁴ לפיכך, לא אחת נמצינו למדים עד כמה המקובלים חווים את הַעֲבָר וּמַחִיִּים אותו כממשות קונקרטי, ולא כמעשה זכרון בלבד של אירוע היסטורי רחוק, חשוב ככל שיהיה.²⁵

ולישוב העולם. ובאמת דיני התוה"ק הוא אלקות, ואפילו הדינים יש בו סודות תוה"ק' (דברי חיים, סוואליווע תרע"ג, כג ע"א).

22 ראה מ' פייקאז', ההנהגה החסידי, ירושלים תשנ"ט, עמ' 26-30.

23 ראה לעיל, עמ' 12; ולהלן הפניה 531 מתוך תקוני שבת מלכתא.

24 רקנטי על התורה, לז' ע"ד. ועיין עוד שם.

25 ראה, למשל, להלן לעניין אמירת שירת הים מדי בוקר (פרק ג הערה 162); ובליל שביעי של פסח (הערה 686); עמידה בקריאת עשרת הדברות בשבועות 'מעין דוגמת קבלתם בהר סיני' (הערה 711). על תפיסה דומה בנצרות, לפי קרל יאנג, ראה י"י יובל, שני גויים בבטנך, תל-אביב 2000, עמ' 255.

כמו כן, אפשר להיווכח שהוראות רבות באות להטיל ממד רוחני במעשה גשמי,²⁶ אם כי יש לשים לב שבכך אין הגשמי הופך רוחני.²⁷ לכל מעשה פיזי יש אפוא משמעות רוחנית. למשל, טבילת הגוף מפשיטה 'מכל מחשבות רעות והרהורים רעים'.²⁸ פתיחת הידיים ב'אשרי' מכוונת²⁹ כביכול כוחות עליונים למסלול מבוקש; וכיוצא בכך הטיית הראש 'כפי המחשבה מעלה ומטה ולד' רוחות' בקריאת שמע; או הרכנת הראש ב'ברכו' המצביעה על הורדת השפע. ולפעמים בכיוון ההפוך: 'אור מקיף' מקבל מעמד של ממד גשמי ופותר מן הישיבה בסוכה כְּדִין 'מצטער'.³⁰ הוראות רבות, הנוגעות לאופן ביצוע מילות טקסט התפילות, מצביעות על תשומת לב אל הטקסט ועל יחס עמוק אל כל מילה שכתובה בו. כך לא רק חסידי אשכנז שביטאו זאת בשיטת החישובים המספריים ('שער המספר', בלשון כוללנית של ר' אלעזר מוורמס),³¹ אלא גם באספקט הלשוני, בדרך ביצוע הקריאה, או המצוה, וכדומה. אביא דוגמה: **בחסד לאלפים**, סי' פד אות א, כתב ר' אליעזר פאפו שאין להזכיר את המילה

26 ראה, למשל, להלן הפניות 66-68; וכן היחס לאכילה, שיידון בהרחבה להלן בפרק הרביעי.

ראה גם רמ"ק, **תפלה למשה**, שער ראשון, ראש סימן רביעי, ג ע"ב – ד ע"א.

27 במשפט האחרון אין עדיין נקיטת עמדה בוויכוח של ג' שלום עם מ' בובר בשאלת העבודה בגשמיות בחסידות. ועיין רון מרגולין, **מקדש אדם**, ירושלים תשס"ה (למשל, עמ' 132-130); ה"ל, **הדת הפנימית**, ירושלים תשע"ב, עמ' 124.

28 סדר היום, מח ע"א.

29 אפשר להביא דוגמה להבדל מאיש הלכה הכותב, בעניין כריעה ביום כיפור, בלשון הבאה: 'וכן אנו עושין לזכרון ולדוגמא' (ראבי"ה, ב, יומא, סי' תקל, עמ' 197). יש בכך ביטוי למעשה סמלי או אמצעי שלא ישכח אדם את עבודת יום הכיפורים במקדש שייבנה מחדש. כנגדו, המקובל ממש מפעיל בהווה עולם עליון. יתר על כן, 'מקובל בידינו כי לכל פעולה קדושה ממעשה הגשמיות, כגון פעולת המצות ובניית בתי כנסיות ומדרשות, להזכיר על כל פעולה ופעולה שעושה בשביל המצוה פלונית שציינו הבו"ש, ועל ידי כך תשרה הקדושה הרוחניות על הפעולה, ואפילו על אבני הבנין המוגשמים' (צ"א שפירא, **אגרא דכלה**, פר' נח, על הפסוק הבה נלבנה, בני ברק תשס"ט, קעז ע"ב). המעשה והכוונה הנלווית משרים קדושה בפועל אפילו על אבן פיזית. וכך, כנראה, לפי רמח"ל, **מסילת ישרים**, פרק כו, על האיש הקדוש, ש'הוא עצמו נחשב כמשכן, כמקדש וכמזבח', ו'אפילו מעשו הגשמים חוזרים להיות עניני קדושה ממש'.

30 ראה להלן, ליד הפניה 759.

31 לעניין הגימטריא והנוטריקון ראה **תאי-שמע**, **התפילה**, עמ' 47-51; יעקב י' סטל, 'ילקוט פרפראות וטעמי מנהגים', **ירושתנו**, ב (תשס"ח), עמ' לח-לט. וראה י' דן, **תולדות תורת הסוד העברית**, ה, עמ' 201, 323-321. D. Abrams, 'From Germany to Spain: Numerology as a Mystical Technique', *JJS*, 47 (1996), pp. 85-101.

'שבת' בבית המרחץ כי בזהו כתוב ששבת שמו של הקב"ה. ברם, יש חולקים על כך, כי אין אוסרים אלא את השמות המיוחדים שאינם נמחקים.³² בכך בולט ההבדל בין ההלכה הרבנית, שיש לה כללים משלה, לבין הקבלה המטא-הלכתית, שיש לה נקודות ראות עצמאיות, וממילא השלכות מעשיות המקבלות תוקף הלכתי (מחמיר, בדרך כלל).

ודווקא בתפיסה פרפקציונליסטית זו מתקיימת גם חירות אישית. לא אחת מופיעים הביטויים 'כל אחד', 'כפי ערכו', 'כפי כחו'³³ וכיוצא בהם. מתברר אפוא שיש מקום לחוויה, להתבוננות, לכוונות שהן רמות שונות מבחינה אישית ומבחינת ביצוע יעדי התיקון והייחוד. ועם הייחוד האינדיבידואלי פועלת ברוזמנית מערכת של ערכות הדדית, ולמשל, גם לי אפשר להתפלל 'על דעת' רשב"י.

ועם זאת, בדרך כלל, המקובלים מוסיפים קומה או בעצם דואגים לשלמות, ושלמות מטבעה נמצאת הרחק מעל הנורמה הממוצעת.³⁴ זו מכנסת יחדיו בחדא מחתא תחתונים ועליונים, גשמי ורוחני, מעשה וכוונה, עד כדי כך שפעמים נוצרת ממש סתירה בין הקבלה להלכה.³⁵ ולפינו תופעה מעניינת. בעוד שבשדה ההלכה היות המחלוקת היא, כביכול, יסוד מובנה, עד שנאמר 'אלו ואלו דברי אלוהים חיים', הרי באשר להליכות הקבליות – בימי הביניים דומה שאין מוצאים חילוקי דעות, אלא רק החל במאה השש-עשרה, ואז במיוחד לנוכח חידושי האר"י. עובדה כמעט כללית היא שבשעה שאין מקבלים את דעת האר"י מציינים שהדבר אינו נמצא בכתבי האר"י המקוריים, ובכך סילקו את

32 ילקוט יוסף, א, הלכות תפלה, סי' כז, תשנ"ה, עמ' קנה. כיוצא בכך, הדיון בדבר הגולם הנוצר על-ידי ספר יצירה, אם מצטרף הוא לכל דבר שבקדושה. ראה, למשל, שאילת יעקב, ח"ב, סי' פב.

33 לעיל הפניות 4, 21; ולהלן הערות 72, 95, 124, 293, 737, 752. וגם 'לצורך השעה', להלן, הפניה 78. דוגמה מופלאה בעולם ההלכה המודרני לנקיטת שיטה פלורליסטית זו תמצא בכתביו ההלכתיים של הרב חיים דוד הלוי החשופים גם לרוח הקבלית.

34 כגון ר' חיים הכהן, וכן 'משלימים הענין'. אגב, כנראה שהיתה נפוצה בקרב חסידים מגמה של התעלות מהירה לרמות גבוהות, ונגדה יצא חוצץ ר' אברהם יהושע השל מאפסא, אוהב ישראל, לקוטים, פר' ויקרא, זיטאמיר תרכ"ג, קח ע"ב-ע"ג.

35 למשל, עמ' 274; עמ' 338 הערה 819; עמ' 358 הערה 102; עמ' 365 הערה 162. אמנם י' דן הצביע על 'שמרנות מופלגת ודביקות קפדנית בהלכה' אצל חסידי אשכנז. ראה י' דן, תולדות תורת הסוד העברית, ה, עמ' 297.

היסוד הכריזמטי המאפיין את הוראות האר"י. נראה שהעולם הקבלי, על הערכים המובהקים שלו, כמעט אינו שוגה במחלוקת בתוכו. ובכל זאת אין לדבר על אחדות מוחלטת. במהלך דברינו להלן נוכל למצוא גישות שונות לעניין מסוים. הנה כותב ר' משה בן מכיר שאומרים סדר קרבן פסח לאחר מנחה בערב פסח 'כדי שתעלה קריאתו במקום הקרבתו'. בניגוד לכך, בחול המועד פסח מותר לומר מזמור לתודה (וכידוע, קרבן תודה כולל בעיקרו חלות חמץ), לפי דעות מסוימות, משום שהאמירה היא בחינת הודיה בלבד, ואינה 'במקום הקרבתו'. ובעצם כאן ניצבת שאלה עקרונית: האם הוראת העשייה (או המחדל) קדמה להנמקה, שבעצם רק מאששת אותה, או ההנמקה היא שהולידה את הוראת העשייה.³⁶ אפשר לומר כי במקרים רבים החשיבה הקבלית היא הדומיננטית, ואפילו שעה שהיא מתייחסת לפסוק מקראי או לאמרה חז"לית – נודעת חשיבות עצומה לנופך הקבלי. 'טעם כעיקר'. ובכך ייחודה. הנחת יסוד היא, והיטיב להביעה החיד"א: 'הראשונים היו נוהגים מנהגיהם על פי הסוד והיו מסתירים מאד בהעלם נמרץ הדברים, כנודע, דכל הש"ס בנוי על פי הסוד'.³⁷ בתפיסה זו, מחלוקת המופיעה בתלמוד מתפרשת כשוני במצב, בתנאים, בהקשר וכיוצא באלה, ולא כניגוד יסודי ומהותי.³⁸

נראה שהלך-מחשבה זה טמון גם באמירה הבסיסית והעקרונית דלקמן, שחשיבותה רבה, לדעתי, בהתפשטות הליכות המקובלים: 'כפי דרך האר"י זלה"ה יש סוד נשגב בזה [בעניין תפילין] ... וטעמו נסתר, ונגלה לבעליו. וכן ראוי לנהוג גם מי שאינו יודע הטעם, כי מצוות האלוהיות פועלות בסגולה ועושות רושם למעלה, אף שנעשות בלתי

36 השווה מנחם אלון, המשפט העברי, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 713-715.

37 יוסף אומץ, סי' יז.

38 ברוח זו, כנראה, נאמר שלעתיד לבוא תהיה הלכה כבית שמאי וכרשב"י. ראה ויקהל משה (דעסוי תנ"ט, נד ע"א). רש"ז מליאדי (לקוטי תורה, פר' קרח, נד ע"ג) מפנה למקדש מלך, פר' בראשית, יז ע"ב. וראה י' בן-צבי, 'קונטרס בקבלה שבתאית', ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"כ), עמ' שצג; מ' בניהו, 'ד' אברהם אבן מוסה ובנו רבי משה', מיכאל, ה (תשל"ח), עמ' סו.

הכוונה הפרטית, רק שצריך לכוין הכוונה הכללית.³⁹ והלוא כך הורה הרמ"ק: 'הכוונה הוא נשמת המעשה'.⁴⁰

'לפי תפיסת רמ"ק, הדבקות, ותהיה מדרגתה אשר תהיה, צריכה להיות בראש מעייניו של האדם תמיד: בתפילתו בפרט ובעבודת הקודש שלו בכלל, ואף כשהוא מנהל את חייו הגשמיים. האדם הדבק באלוהיו מזכך את הווייתו הארצית וזוכה בסיפוק רוחני מיוחד במינו שרק הדבקות באל מסוגלת להעניק'.⁴¹ יש אפוא דפוסי מחשבה מיוחדים לספרות הקבלית גם כאשר זו סובבת או יונקת מעולם ההלכה והמנהג המסורתיים. מחשבה זו, כולל עולם הכוונות, מיתרגמת בדרך כלל למעשים.

בהקשר לכך ראוי לנו לקרוא את סיכומו של רמח"ל בדבר משמעות החסידות (על דרך השלילה והחיוב): 'ונהגה אלה הבאישו את ריח החסידות בעיני המון האנשים, ומן המשכילים עמהם, באשר כבר יחשבו ... ויאמינו היות כל החסידות תלוי רק באמירת בקשות רבות ויודים גדולים ובכיות והשתחוויות גדולות ובסיגופים הזרים שימית בהם האדם את עצמו, בטבילות הקרח והשלג וכיוצא בדברים האלה ... הנהגה לא על אלה נוסד החסידות כלל ... והוא מיוסד על סודות חכמה רבה ותיקון המעשה בתכלית ... הנהגה שורש החסידות הוא משו"ל [=מה שאמרו זכרונם לברכה]

39 כף החיים, סי' כה אות צה. דברים אלה נכתבו בעקבות קודמיו. כבר המגיה של שלמי צבור, קח ע"ג, ציטט (וכמוהו הרב ח"ד הלוי, מקור חיים השלם, תשכ"ו, א, עמ' 132) מדברי החיד"א, במחזיק ברכה, סי' רעד, שבין היתר כתב שמי שמתפלל בסידור האר"י ואינו מבין הכוונות 'אסור משום יהרא וגונב דעת. אבל לישר מעשיו באופן שנוהגים מארי רזין ולבו לשמים, שיהא חשוב לפני ה' כאלו כיון, הא מלתא מעלייתא היא ... כי מצוות אלהיות פועלות בסגולה ועושות רושם למעלה אף שנעשות בלתי הכונה הפרטית, רק שיכוין שעושה לקיים המצוה לעשות נחת רוח ליוצרו. וע"כ תקנו לומר ויהי נועם'. כמו כן, ר' אליעזר פאפו, שדן בעולם הכוונות בכללו, כתב: 'אין אנחנו יודעין לכוין בשום דבר כוונות הראויות לכוין, כי כל דבור ודבור וכל מעשה ומעשה יש בו רזין עילאין ורזין דרזין ... ואפילו החכמים היודעים צפוני סודות לא יוכלו להשיג אחד מיני אלף אלפי אלהים ממה יש תעלומות חכמה ... רק זאת תהיה נחמתנו .. כי כח מצות האל יתברך פועלות בסגולה ועושות רושם למעלה אף שנעשות בלתי הכונה הפרטית, ורק שיכוין בכללות שעושה המעשה הזה לקיים מצות אלקיו ולעשות נ"ר [=נחת רוח] מלפניו ולתקן הדברים בשורשן ... ועל זה יתפלל קודם כל מעשה וכל דבור שיאמר ויהי נועם' (פלא יועץ, ע' ויהי נועם). הלשון הזהה אצל שלושתם – פועלות בסגולה ועושות רושם למעלה – מסגירה את הקשר ואת הרצף המחשבתי, ומצביעה על חשיבות העקרון.

40 רמ"ק, פרדס רמונים, שער לא פרק ה.

41 זק, סדור, עמ' 73. ראה גם שם, עמ' 74.

אשרי אדם שעמלו בתורה ועושה נחת רוח ליוצרו. והענין הוא כי הנח המצות המוטלות על כל ישראל כבר ידועות הן וחובתן ידועה עד היכן היא מגעת. אמנם מי שאוהב את הבורא ית"ש אהבה אמיתית לא ישתדל ויכוין לפטור עצמו במה שכבר מפורסם מן החובה ... אלא יקרה לו כמו שיקרה אל בן אוהב אביו, שאילו יגלה אביו את דעתו גלוי מעט שהוא חפץ בדבר מן הדברים כבר ירבה הבן בדבר ההוא ובמעשה ההיא כל מה שיוכל ... וזהו הנקרא עושה נחת רוח ליוצרו.⁴²

משמעות המושג 'מידת חסידות' במדרג של רמח"ל, שאפשר בנקל להחילו על סדר היום הקבלי בכלל, מורה שעולם הקבלה והחסידות נבנה קומה מעל עולם ההלכה, וייחודו בכך שהוא נובע מאהבה כנה ואמיתית. נזכור כי ר' אליהו די'וידאש בחר להביא דוגמה מחיי הנישואין, שמרוב אהבת הבעל לאשתו הוא שרוי במצב של קנאה לבל יפריד זר ביניהם, וכך 'הצדיק' צריך לקום ולעסוק בתורה, כמושא אהבת ה'.⁴³ לפיכך, עקרונות, אין הנחיות מקובעות, והרבה פתחים למקום. בכך נפתחה דלת רחבה לכניסת הליכות ומחוות שונות, חלקן עתיקות בלבושים שונים, חלקן אישיות ויצירתיות וחלקן מעוצבות פחות או יותר במסגרת.⁴⁴ פרטים קטנים המופיעים בתלמוד, וכביכול זנוחים, צפים ועולים במרוצת הימים באורחות חייהם של מקובלים. ופעמים הקבלה נאחזת בעניין קדום אך מנתקת אותו מן הרקע המכונן שלו, וקובעת לו הסברים מיוחדים 'על פי הסוד'⁴⁵ או 'על דרך האמת', ובכך מקנה לו חיי נצח. למשל (ונדון באלה ביתר הרחבה במקומם), נטילת מים אחרונים, מוסד שליח הציבור, גידול זקן, שני ימי ראש השנה, כפיפת האגודל בתוך פיסת היד בעת התפילה, משום שבמסכת יומא מופיע כלל כי 'אין מוציאין אגודל במקדש',⁴⁶ וכיוצא באלה.

42 מסילת ישרים, סוף פרק יח.

43 ראשית חכמה, שער האהבה, פרק ג, נו ע"ב.

44 וראה חלמיש, הריטואל, עמ' 48-85.

45 ראה, למשל, כף החיים, ס' קפא אות א: 'זכבר כתבנו בכמה מקומות כי כל דברי רז"ל הם על פי הסוד, אלא שמלבישים אותם בדרך פשט כדי לשכך האזון'.

46 רמ"ע מפאנו, עשרה מאמרות, מאמר אם כל חי, חלק א ס' לג, בשם רמ"ק; סידור, זאלקווא, הקדמה. וראה חלמיש, חקרי, עמ' 405.